

נשאלת השאלה: כלום יש מקום לשלב את פירותיהם של מחקרים אלו במסגרת תכניות הלימודים של בית-הספר ואיזו תועלת תצמח מהם להוראה? וכלום מסורות הקריאה בטקסטים קלסיים הן הפן הבלבדי לעברית המסורה לעדה זו או זו בדורות עברו?

בשורות הבאות ננסה להשיב על שאלות אלה תוך הדגמה ממסורת אחת, המסורת של יהודי צפון-אפריקה.

שלושה סוגי מקורות הם:

העברית שבעל-פה, שאינה יצירה מקומית שנוצרה בצפון-אפריקה אלא מימוש של דרך הקריאה שנהגה שם בטקסטים ליטורגיים ובקריאתם של הספרים המקודשים לכלל ישראל, כלומר הקריאה במקרא, במשנה וכו', שהמפעל הנזכר עוסק בכינוסה ובחקירתה.

העברית שנכתב, והיא כוללת למעשה כל חיבור שנכתב עברית בצפון-אפריקה, מראשית היות קהילה יהודית על אדמתה ועד לחיסולה הכמעט-מלא של גולה זו, בשנות השישים של מאה זו. "כל חיבור" - משמעו כפשוטו: בתחום השירה ובתחום הפרוזה, בשדה הקודש ובשדה החול, שנכתב לצרכים ספרותיים או לצרכים שימושיים של יום-יום, כגון בשטרות ובמכתבים ועוד.

אלו ואלו מקורות שכולם על טהרת העברית. אולם במסגרת דיוננו יש לכלול גם אותם מקורות לועזיים שבעל-פה או שנכתב (בערבית, בספרדית-יהודית או בלאדינו) והכוללים יסודות עבריים, והריהם סוג לעצמו.

המחפש חומר להוראה מן המוכן ישאל כמובן מה מזומן לנו במחקר על מקורות אלו. להלן ננסה להראות כיצד ניתן לנצל את המקורות שנכתב לצורכי הוראה, אף שעדיין אין ברשותנו מחקרים עליהם.

החומר והאפשרויות עשירים ומגוונים מכדי לפרטם. מה שניתן להציג הוא ראשי פרקים ודוגמות יחידות, ואידך זיל גמור.⁸

נפנה עתה אל הפן הראשון של העברית המסורתית בצפון-אפריקה, כלומר מסורת הקריאה במקרא ובמשנה. השלב הבסיסי הוא ההאזנה לפרק מן המקרא ומן המשנה בקריאתו של מסרן מן העדות הנזכרות למעלה. כאן יש הבדלים משמעותיים בין ארץ לארץ ואפילו בין עיר לעיר. לשם השוואה או לשם עימות מוטב להשמיע שניים או שלושה מסרנים ממקומות שונים.⁹ הפרק הנבחר יכול להיות מפרשת השבוע או

עניין של תקופתנו, יבין שלא מבטן ומלידה נולד ה"מוס" הזה בלשוננו. הבדל זה עשוי לסבר גם את זוגות הנוגדות, שאין ביניהן אלא כ/ק, כגון: כרה / קרא; כן / קן; לבכר / לבקר; כלה / קלה וכדומה.

וכן אפשר להראות, בתחום הגיית העיצורים, את שימורן של ח וע וההבחנה שבין ח (H = חוכך לועי בלתי קולי) לבין כ ("רפה") (X = חוכך וילוני בלתי קולי) ועוד.

עוד אפשר ללמוד מתחום הפונולוגיה על קיומן של מסורות היסטוריות אחרות של העברית, בצד הטברנית המיוצגת בניקוד המקרא המקובל על כל עדות ישראל מדורי דורות (להוציא השומרונים). כללי הניקוד המקראי אומרים, שהאות ר אינה מקבלת דגש, ובמונחים פונטיים - אין מכפילים את העיצור ר, והנה במקרא עצמו יש שרידים של ר דגושה כגון: "שראשי נמלא טל" (שיר השירים ה, ב); "בעבור הרעמה" (שמואל א' א ו); "לא כרת שָׁרָךְ" (יחזקאל טז, ד) ועוד. שרידים אלו מייצגים מסורת חוץ-טברנית. והנה בקריאת העברית הבת-מקראית תופעה זו נפוצה מאוד.¹¹ יהודי צפון-אפריקה ועדות אחרות מכפילים ר בקטגוריות אחדות במשנה ובתלמוד ואף בעברית המדוברת שבפיהם: אחרי ש הזיקה: שרוב (שבת י, ב); שרוצה (יומא ב, א); שהאוי (יומא ב, ב); בפעלי עה"פ ר בבניינים הכבדים: גיהר (פסחים ד, ט); מטורף (ברכות ה, ה); ערבתם (שבת ב, ז); ובמשקל בעלי המקצועות או בעלי התכונות, קטל: סָרְגִּין; עָרְבִין; תָּרְמִין וכדומה.

ודוגמה לתופעה הפוכה: אפשר להסביר שאובדן ההבחנה, שאירע בהגייתם של רוב יהודי צפון-אפריקה בין ש ימנית (S) - חוכך מכתשי-חכי בלתי קולי לבין ש שמאלית (ס) = חוכך מכתשי שני בלתי-קולי) אירע בהשפעת הלהג המוגרבי הערבי שהם דיברו ושגם בו אירע טשטוש זה. אפשר להראות שתופעה דומה אירעה בהגייתם של יהודי ליטא, שגם הם לא הבחינו בהגייה בין ש ימנית לשין שמאלית וסמך, וגם שם לא מרשלנות הכחידו פונמה אחת מן העברית, אלא שהלעז שבפיהם (היידיש בניב הליטאי) גרם לכך.¹² הסברים אלו יש בהם כדי להסביר תופעות מסוימות הנמשכות בחלקים של האוכלוסיה בדורנו ממש ועשויים לחסוך לעג וזלזול מיותרים.

בתחום התנועות, מסורות הלשון עשויות להעמיד את תלמידינו על תופעה היסטורית חשובה. התלמיד הישראלי עשוי להקשות בצדק: למה מכבידים עלינו בניקודים מיותרים, שאין להם שחר בעברית

ו); "כי יראה כי אָזַלְת יד" (דברים לב, לו); "מָצָאוּ מִים" (שמות טו, כג); "יָשָׁעוּ בִי" (ישעיה א, ב).¹³ ואילו בקריאת המשנה, הסטנדרד הוא שצורות אלה נקראות במלעיל ובאיפוס השווא: qatla' וכדומה, כגון: "וחכמים פֹּטְרִין" (שבת יא, א); "שכך הִינֵתָה עבודת הלויים" (שבת יא, ב); "באבק הַסּוּפְרִים" (שם יב, ה); "תקעו והריעו וּתִקְעוּ" (סוכה ד, ה); "יִרְדּוּ גַשְׁמִים" (סוכה ב, ח); "מָשְׁלוּ מִשַּׁל למה הדבר דומה" (שם), ועוד רבים כאלה.

ובגירבה - אפילו כשעין-הפועל גרונית: "מקום שְׁנֶהְגוּ" (nahgu') לכפול יכפול" (סוכה ג, יא), "וּשְׁסֻטוּ" (Sahtu') את התמיד והוציאוהו לבית השרפה" (יומא ג, ב); "צבי שנכנס לבית ונעל אחד בפניו חייב, נָעְלוּ" (na'lu') שניים פטורין" (שבת יג, ו).¹⁴

מעניין יהיה להעמיד את התלמידים על כך שגם בלשוננו יש מעין פשרה בין שתי המסורות הללו: מצד אחד איפוס השוא ומצד שני הטעמה מלרעית: qat'la'. אלה דוגמאות אחדות מתוך סוגיות מקיפות ואין הכוונה למיצוי הסוגיה.

כללו של הדבר, מסורות הקריאה עשויות להאיר פנים אחרות של העברית, להסביר תופעות תמוהות מן הדקדוק, שהתלמידים לומדים בבית-הספר, להציג נקודות מפגש בין העברית של אבותינו לעברית של ימינו ובין מסורות הלשון של עדות שונות בישראל, מחד גיסא, ונקודות של הבדל בין פלגי העברית השונים מאידך גיסא.

עניין נכבד אחר שמסורות הלשון שבעל-פה עשויות להאיר היטב הוא תחיית הדיבור העברי בשלהי המאה התשע-עשרה, תופעה שהיא נפלאה בעינינו ובעיני העולם. הדיבור העברי לא נוצר יש מאין ולא בשחזור מלאכותי, כי אם נמשך בדרך טבעית אחר מסורות הקריאה של הימים ההם. מסורות הקריאה הן אפוא החוליה המקשרת בין התקופה הקדומה של הדיבור העברי בימי האבות ובימי בית ראשון ובית שני לבין תקופת הדיבור העברי בעת החדשה, משלהי המאה התשע-עשרה ואילך. עניין זה נדון במאמר מאלף מאת ד' טנא,¹⁵ ואין כאן המקום להאריך.

הפן השני הוא, כאמור, העברית הכתובה, וככל הידוע לא נתפרסמו עד כה בנושא זה אלא התחלות בלבד. אף-על-פי כן אפשר לקחת טקסט עברי שנכתב בצפון-אפריקה בזמן מן הזמנים,¹⁶ לקרוא בו בכיתה ולדון

תפס מקום
ביטויים מן
"סטרא-אחו

ד. לצדן של ת
פחות דומי
ופחות מהם

הנה דוגמאות. ה
שהצגתי למעלה ו

ניתוח מדוקדק
מעלה את התמו.

כ-46% מכלל א
הגדול בא מן ה
בלשון המקרא;
עם אוצר המילי
הראשון (46%) ו
(37%) ברובו הו

אך אין זאת או
שאינו נקוט ב
תחליפים. אלא
ובשירה ובפיט.

צירופם של שני
של אוצר המילי
הרווח במשנה וב
למשנה. לשון א
אוצר המילים
שווה בשווה בין
צירופי הלשון, ו
או ספרדיות ו
לעברית מצפון-
למעין לא צפון
שיעור גדול מ-
טקסטים המנוס

טופס²⁰ תקנה על רבוי הסעודות שבזה יש הפסד לעניים.
מפני שרבו כמו רבו משאלות לב שכננו²¹ בענייני המסים, ושערי
ההשפעה²² דחוקים, וראינו, שהקהל, עם²³ דוחקס ומיעוט
השפעתם, מוכרחים להוציא הוצאות יתירות בענייני הסעודות,
עניים ועשירים, ולוקחים²⁴ ברבית כדי²⁵ לצמצם במותרות, מפני
שרואים אחרים מתפארים ומוציאים שלא בצמצום, לכן גם מי
שהוא דחוק לפרנסה הוא מפסיד ומוציא הוצאות במותרות, כדי
שישוה עצמו במעשיו גם למושפעים.²⁶ לכן כדי למעט במותרות
לזכות²⁷ כל הקהל כאחד, ראינו לתקן שכל מי שהוא נוהג לעשות
לבניו קרוב לחג השבועות סעודות הנקראים אלכתאיים²⁸ אין לו
רשות לעשות כי אם סעודה אחת בלבד. מי שהוא נוהג לעשותה
בערב חג השבועות יעשנה. ומי שהוא נוהג לעשותה קודם, יעשנה
קודם. ולא יעשה בה תרנגולים ולא בני יונה²⁹ וכיוצא בהם כלל.
וכן ג"כ³⁰ בשום סעודה אחרת, לא של חתן וברית מילה או פדיון
הבן וכיוצא בזה. וכן השולחים לקרוביהם ומיודעיהם סבוי"ת
ועשאוי³¹ לא ישלחו בהם תרנגולים ולא בני יונה, אבל לצורך
מאכל החתן והכלה בלבד או שום בעל-הבית³² לצורך ביתו או
הזמנת אורחים יעשה מה שירצה. ותקנה זו תהיה נוהגת בקהלנו
יצ"ר³³ מהיום ועד תשלום³⁴ חמש שנים, ואף לאח"כ³⁵ אין לה
היתר³⁶ כי-אם ברשות ב"ד³⁷ וקצת מראשי הקהל. והפורץ גדר
לעבור על תקנה זו יש רשות ביד הנגידים וראשי הקהל לקנסו לפי
ראות עיניהם. ולראיה שכך תקנו והסכמנו להנאת הקהל ישצ"ר³⁸
חתמנו אחר שהכרזנו ע"ז³⁹ בעשור⁴⁰ אמצעי לחדש אייר שנת "כי
מאהבת ה' אתכם"⁴¹ לפ"ק⁴² פה פאס יע"א...⁴³ הרי יהודה בר
יוסף עוזיאל... וידאל הצרפתי... מנחם סרירו... שאול אבן דנאן...
מימון אפלאלו ... וכן ראשי הקהל מימון י' דנאן ומשה הכהן
ואברהם י' שמול ומשה י' סונבאל ויעקב י' אלבאז ודוד י' אמוזג
ועובד י' סוסאן ומשה ביבאס ויהודה י' מכלוף י' אדהאן ושלמה
גבאי ואברהם י' יהודה קאבליירו.

מה מאפיין את לשון התקנה:

ראשית, זו עברית מובנת. אפשר להבינה בנקל, ואין זה דבר מובן
מאליו. יש עברית של קהילות שאי-אפשר להבינה בנקל! למשל
העברית של הקראים בטקסטים פילוסופיים וגם בחיבורים הלכתיים
מן המאה העשירית והאחת-עשרה היא עברית קשה ומיוחדת, סתומה

לתשלום עשרה בלבד" (תקנה צ"ד). וכן בהמשך: "ואם יגיעו לכלל עשרה רשאי להוסיף עליהם לתשלום עשרה בלבד" (שם).

כמובן המילה עישור מועדפת על-פני המילה השכיחה יותר במקורותינו עשור, בציון התאריך של קביעת התקנה, כגון: "בעישור אחרון לחשון" (תקנה מ"ב); "בעישור אחרון לחדש מנחם" ... (תקנה ע"ד); "בעישור אחרון לסיון" (תקנה פ"א); "בעישור אחרון לטבת" ... (תקנה צ"ד); "בעישור ראשון לתשרי" (תקנה קל"ח); "בעישור אמצעי לשבט" (תקנה ל"ה) ועוד. לפעמים המילה שליש משמשת במקום עישור.

דוגמה מתחום התחביר, המזדמנת בתקנה שלמעלה ושהיא אופיינית ללשון התקנות בפרט ולפסקים משפטיים בכלל,⁴⁶ נמצאת בביטויים הפותחים את הרישה והסיפה במשפט שחלקו האחד מכיל את הסיבה וחלקו האחר מכיל את התוצאה. הסדר יכול להיות רישה - סיבה, סיפה - תוצאה, והמבנה התחבירי הוא של משפט מחובר, ששני האיברים שלו מחוברים על-ידי המילה ולכן, בדגם "א, לכן ב".

במבנה חליפי, חלק של המשפט (הרישה או הסיפה) הוא עיקרי⁴⁷ וחלקו השני משועבד.⁴⁸ החלק העיקרי יכול את התוצאה, והמשועבד - את הסיבה. הדגם יהא: יש עובדה ב מפני שיש עובדה א; או: מפני שיש א יש ב. בלשון התקנה האמורה, שתי התבניות התחביריות הללו משולבות לאחת: מצד אחד המשפט נראה מחובר, שהרי המילה לכן (או ולכן, על כן ודומיהן) חוצצת בין הרישה לסיפה, ומצד שני המשפט כולל גם מילת סיבה: מפני ש ... (היות ש...) והוא נראה כמשפט מורכב. למעשה זהו צירוף כלאיים תחבירי, משפט מורכב-מחובר כאחת, בדגם "מפני שיש א, לכן יש ב". למשל: "מפני שרבו כמו רבו משאלות לב שכנו... לכן... ראינו לתקן" (מ"ה).

אפשר היה לוותר או על ביטוי הסיבה "מפני ש..." או על ביטוי התוצאה "לכן" והמשפט היה נראה כך: "רבו כמו רבו משאלות לב שכנו ולכן... ראינו לתקן"; ולחילופין: "מפני שרבו כמו רבו משאלות לב שכנו ראינו לתקן".

מבנה זה נראה חיקוי למבנה המקראי "יען...לכן...", כגון בפסוקים "וען לא האמנתם בי להקדישני לעיני בני ישראל לכן לא תביאו את הקהל הזה אל הארץ אשר נתתי להם" (במדבר כ, יב); "יען אשר שלחת מלאכים לדרוש בבעל זבוב אלהי עקרון... לכן המטה אשר עלית שם לא תרד ממנה" (מלכים ב' א, טז). אלא שבמבנה הנידון הומר ביטוי

עברית כזאת אפשר לקרוא בכל כיתה מחטיבת הביניים ומבית-הספר התיכון, ואין שום קושי להבינה. אף היא קרובה מאוד לעברית המודרנית.

במכתב יש עדות מפורשת לאהבת הלשון העברית ולמעמדה בקרב היהודים והיהדות, בחינת: יותר משהיהודים שמרו על העברית, שמרה היא עליהם. לכאורה היה בידי הכותבים לכתוב צרפתית ולבקש חומר בצרפתית, אבל הם עמדו על כך שיישלח להם חומר בעברית והם עצמם כתבו עברית.

אין אלה אלא דוגמות ספורות מתוך מבחר גדול מאוד.⁵²

אולי בבוא העת תהיה לפנינו מקראה של מבחר טקסטים הראויים להילמד בבתי-הספר; אולם לעת עתה על המורה מוטלת מלאכת החיפוש והברירה של החומר.

הפן השלישי של העברית של יהודי צפון-אפריקה נוגע כאמור לעברית שבערבית (או שבספרדית-יהודית וכדומה) שהם דיברו. כבר הוכיח יי בלאו,⁵³ שהערבית היהודית של ימי-הביניים היא להג (דיאלקט) בפני עצמו, וככל שמדובר בערבית-היהודית הכתובה הריהי להג, ששורבבו לתוכו יסודות עבריים רבים, עד כדי כך שלא ניתן לערבי או לנוצרי, שדיברו ערבית-בינונית, להבינו. איני יודע אם אפשר לומר בוודאות גמורה, שכך הוא לגבי הערבית של יהודי צפון-אפריקה, אך ברור, שערבית זו כללה יסודות עבריים רבים למדי, במידה כזאת שהלא-יהודים לא הבינוה.

לענייננו חשובה כמובן העובדה, שיהודים גלגלו בלשונם מילים וביטויים עבריים רבים אגב דיבורם הערבי, והמעניין בדבר הוא שאפילו במסגרת זו הגיעה העברית לדרגה גבוהה של חיוניות; שכן פעלו עליה חוקי הדינמיקה הפועלים על כל לשון, כלומר פעלו כאן חוקים של היקש, של תרגומי-שאיילה, של היתוך תצורה עברית לתוך תצורה ערבית, והתפתחויות סמנטיות בתהליך מקורי טבעי.

למותר לציין, שאין צורך ללמד ערבית צפון-אפריקנית בבית-הספר הישראלי העברי למען אותם ביטויים עבריים המשובצים בתוכה. אולם אפשר לציין את התופעה ולהדגימה בביטויים עבריים ייחודיים מצפון-אפריקה. להלן דוגמות אחדות ממחקר של מ' בר-אשר.⁵⁴ המילה גפן עברה תהליכים סמנטיים אחדים בדרך המטונימיה ונתגלגלה לשתי

כלועיים וקי' כענבלית ובזה נשלם תיאור העברית שלהם, אלא יש להאיר על-ידיה של עברית זו את הפרשיות המופלאות של תולדות לשוננו בטבריה ובשאר מקומות היישוב בארץ-ישראל ובבבל, את תוצאת המאבק בין אסכולות אלה ואת רישומן בעברית המסורתית ובעברית הישראלית.

כן ביקשתי להראות, שאפשר להציג בפני התלמידים פרק בתולדותיה של העברית בגולה, שכן עם ישראל שמר לה אמונים גם בנדודיו בארצות הנכר, ולמעשה שמר על אוטונומיה תרבותית-לשונית.

אם נלמד את העברית למסורותיה השונות נציג בפני תלמידינו את השווה והמאחד שבקהילותיו השונות של עם ישראל ונוכל אף להסביר את ההבדלים, שנוצרו בין מסורות הקהילות השונות שלו על רקע הלשוניות הזרות, שנאלצו היהודים לסגל לעצמם בארצות נדודיהם.

ואחרון אחרון, קשה להפריז בחשיבותה של הרגשת הזהות, שעשויים בני עדה זו או זו לגלות בשמעם עברית, (שדיברו או) שקראו אבותיהם או בקראם עברית שאבותיהם כתבו; ואין זה דבר של מה בכך.

מה שהדגמתי מתוך מסורתם של יוצאי צפון-אפריקה ניתן להראות גם ממסורותיהם של יוצאי גלויות אחרות, ותכנית הלימודים צריכה לכלול מבחר מייצג מתוך מסורות הלשון.

- תשמי"ז. שני כרכים אלו מכילים רשימות ממוינות של כל החומר שהוקלט במפעל מסורות הלשון עד סוף שנת תשמ"ז.
8. המסגרת הדידקטית הטובה ביותר להוראת חומר כזה היא השיעור תולדות הלשון. מסגרות אפשריות אחרות הן שיעורי ההיסטוריה או הספרות, שיעורי תנ"ך ותורה שבעל-פה ואף שיעורי מוסיקה, ופה ושם גם שיעורי המחנך, במיוחד סמוך לאירועים מתאימים.
 9. אפשר לשאול חומר מוקלט ממפעל מסורת הלשון של עדות ישראל, ואפשר אף להפיק אותו "בתוצרת עצמית" בעבודת שדה, על-ידי הקלטת מסרן העשוי להיות הורה של אחד התלמידים או סבו (ובזה טמונים יתרונות חינוכיים בפני עצמם).
 10. כותב שורות אלה חקר את פרק ההגה בקריאתם המסורתית של יהודי תיטואן (צפון מרוקו) ופרסם את תוצאת המחקר בכתב-העת מסורות, כרך א, ירושלים תשמ"ד, עמ' 51-120.
 11. ראה: ש' מרג, "שבע כפולות בני"ד כפר"ת", ספר טור-סיני, ירושלים תשי"ד, עמ' 207 ואילך; הני"ל, בגדאד, ע"ל א, עמ' 40 ואילך; כץ, ע"ל ב, עמ' 52 ואילך; ממך, תיטואן (לעיל הערה 10), עמ' 80-83; כץ, חלב, ע"ל ז (לעיל הערה 6), עמ' 31.
 12. ראה S. Morag, *Pronunciations of Hebrew*, Encyclopaedia Judaica, כרך 13, טורים 1120-1145.
 13. במקרים אלו חלה נסיגת הטעם לאחר, כדי למנוע היקרות של שתי הברות מוטעמות סמוכות, היא התופעה המכונה "נסוג אחור".
 14. פירוט תופעה זו בקריאה המסורתית של קהילות שונות, בלוח המשווה שערכה ק' כץ, עדה ולשון ז (לעיל הערה 6), עמ' 82-83.
 15. ד' טנא, "לעניין אחדותה ההיסטורית של העברית וחלוקתה לתקופות", בתוך מחקרים בלשון א (בעריכת מ' בר-אשר), ירושלים תשמ"ה, עמ' 101-155, בייחוד סעיף 3, עמ' 112-123.
 16. ואין צריך לומר מן השירה ומן הפיוט, שכן בתחום זה הדרך סלולה פחות או יותר.
 17. נתפרסם לראשונה בליורנו 1871 וחזר ונתפרסם במהדורות צילום בתוספת מבוא של ש' בר-אשר (עורך המהדורה), בשם "תקנות יהודי מרוקו", ירושלים תשל"ז. ובמהדורה חדשה מאת הני"ל, "יהודי ספרד ופורטוגל במרוקו (1492-1753)". ספר התקנות, סדרי החברה היהודית בפאס, משפחה, הנהגה וכלכלה", מהדורה חדשה לפי סדר הזמנים של התקנות, מבוא, הערות ומפתחות, אקדמון, ירושלים תשנ"א.
 18. מפורט ומשוכלל הימנו הוא "מפתח לספר התקנות של חכמי וגאוני המערב שבתוך כרם חמר ב' לר' אברהם אנקאווא", בעריכת ש' אמיתי, א' בשן ומ' וינשטיין, הוצאת המכון לחקר היהדות במזרח, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשל"ה.
 19. ההדגשות, הפיסוק והביאורים בשולי הטקסט הם שלי - א"מ.
 20. =נוסח או עותק.
 21. =הכוונה לשלטונות הערבים.

- בחינה תחבירית סמנטית" (בהדרכת מ' בר־אשר), האוניברסיטה העברית, ירושלים שבט תשנ"ה, עמ' 41-72.
51. הקטע הנידון התפרסם במסגרת מאמרו של מ' אביטבול בפעמים 2 בנושא: "הפעילות הציונית בצפון־אפריקה עד סוף מלחמת העולם השנייה" (עמ' 71).
 52. די לעיין בביבליוגרפיה של א' הטל על יהדות צפון־אפריקה או בספר מלכי רבנן לר' יוסף בן נאים כדי להיווכח בכך.
 53. ראה: "דקדוק הערבית־היהודית של ימי־הביניים", ירושלים תש"ס, בייחוד במבוא, עמ' 5-14.
 54. מ' בר־אשר, "היסודות העבריים בערבית המדוברת של יהודי מרוקו", לשוננו מ"ב (תשל"ח), עמ' 163-189.
 55. המאמר הנזכר משופע בדוגמות כאלה, שרבות מהן ודאי עשויות להתאים להוראה בבית־הספר, והמחבר ציין זאת בעצמו בגוף המאמר.

מסורות העברית של עדות ישראל ותועלת שילובן בהוראה¹

זה כשנות דור מתנהלת פעילות נמרצת של תיעוד, הקלטה, רישום ומחקר של מסורות העברית של עדות ישראל. תחילה קמעא-קמעא, במפעלם של יחידים, חי ילון ויי שבטיאל-דמתי ז"ל² ויבל"א פרופ' שי מורג³ בחקר מסורות היהודים, ופרופ' זי בן-חיים במסורת השומרונים⁴, ולאחר זמן במפעל ממוסד של האוניברסיטה העברית, "מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל", בניהולו המדעי של פרופ' מורג.

מפעל זה, שאין לו אח ורע בעולם, כינס עד היום למעלה משלושת אלפים שעות הקלטה מפי מסרנים מעדות שונות, מקדם ומים, מצפון ומתימן. ההקלטות כוללות פרקי קריאה מן המקרא ומתרגומיו בארמית ובלשונות היהודים; כל המשנה בשש מסורות; התלמוד כמעט כולו במסורת תימן ופרקים ממנו במסורות אחרות; פרקים מן הזוהר, מן התפילה ומהפיוט בעברית ובארמית, ואף מלשונות הדיבור של בני קהילות שונות ובכללן הדיבור העברי.

המפעל אף מוציא לאור סדרת מונוגרפיות ושמה "עדה ולשון"⁵, ובשיתוף עם המרכז ללשונות היהודים וספרויותיהם הוא מוציא כתב-עת ששמו "מסורות".

עד כה יצאו לאור מחקרים במסורות יהודי תימן, עיראק, כורדיסטן, סוריה, תוניסיה, מרוקו, איטליה, ואשכנז שלפני המאה השלוש-עשרה.⁶ אף יצא לאור קטלוג⁷ המפרט את כל החומר המוקלט המצוי בגנוז סרטי ההקלטה של המפעל, ואין צריך לומר שיצאו לאור מאמרים שונים השייכים לעניין (שלא במסגרת הסדרות האמורות), אלא שתקצר היריעה מלפרטם כאן.

* הד"ר אהרן ממן הוא מורה ללשון בחוג ללשון עברית במכללה לחינוך ע"ש דוד ילין ומרצה בחוג ללשון באוניברסיטה העברית בירושלים.

מן ההפטרה, מספר הנביא שלומדים באותו פרק-זמן בבית-הספר ומן המשנה, פרק ממסכת סוכה, סמוך לסוכות; מפסחים, סמוך לפסח וכדומה.

צדדי הלשון שניתן ללמוד מהאזנה זו הם בשני תחומים - בתחום ההגה ובתחום הצורות. האפשרויות מרובות ולצרכים שונים:

אפשר לנצל סוגיה, שיש עמה תרומה להארתם של חוקי הגה יסודיים בלשון העברית, מה שמכונה בדרך כלל בלשון התלמידים: כללי ניקוד "יבשים", אולי שאין דעת התלמידים סובלתם, משום שאין חפיפה בינם לבין העברית המוכרת לתלמיד מהדיבור שבפיו.

טול, למשל, את סוגית בג"ד כפ"ת: התלמיד יסיק מן ההאזנה שיש שתי הגיות לגימ"ל: אחת g (ג דגושה) שמימושה - סותם וילוני קולי, ואחת G (ג רפה) שמימושה חוכך וילוני קולי. הבדל זה שבהגייה עולה יפה עם כלל הדיגוש והריפוי הטברני של ג, הידוע לתלמיד מסוגיית בג"ד כפ"ת, להבדיל מהגייתה בעברית המדוברת בארץ. עובדה זו עשויה ללמד גם על חיותה של הלשון, שהתפתחות זו או אחרת עשויה להתרחש בה, באוכלוסיה מן האוכלוסיות הדוברות או הקוראות אותה בזמן מן הזמנים.

בדוגמה שאנו עוסקים בה, יתברר שכאן איבדה הלשון הבחנה שהיא קיימה בעבר. אין כאן המקום להאריך בשאלה מה גרם לאובדן זה, אף שהשאלה עשויה להתעורר בין התלמידים.

דוגמה נוספת לאובדן של הבחנה, שנהגה בלשון העברית ושמסורות הקריאה בצפון-אפריקה, בבבל ובמקומות אחרים יכולות להעיד עליה, היא של מימוש כ לעומת ק: כ הגויה כעיצור סותם וילוני בלתי-קולי (k), ואילו ק - כסותם ענבלי בלתי-קולי (q). ומעניין יהיה לעמת את המימוש שנהג בגירבה, המקיים את ההבחנה הזאת, לבין המימוש בתיטואן,¹⁰ שאיבד אותה, כנראה בהשפעת הספרדית; הווי אומר: מצב לשון הנוהג בארץ בזמננו כבר יש לו ניצנים במקום אחר ובתקופה אחרת. אין אני רוצה לומר שהיבוא של מצב לשון זה נעשה ישירות מתיטואן, אלא שהסיבות שפעלו בתיטואן עשויות היו לפעול גם בארץ או במקום אחר ולהפיק אותה התוצאה. מאליו מובן שהצגת הבדל זה (k/q) באוזני התלמידים יש בה כדי לסבר את האוזן גם בשאלה אחרת: לשם מה יש צורך בשני עיצורים שהגייתם זהה (כ/ק), הרי זה כביכול מצב של ייתור לשון; לכשידע התלמיד כי טשטוש ההבחנה הוא

המדוברת? מה לי אם אנקד אות זו בקמץ או בפתח, הרי במבטאנו שניהם שווים בהגייה: מה לי אם אנקד אות זו בצירה או בסגול, הרי הגייתם שווה: העיון במסורות הלשון עשוי לתת תשובה נאותה לשאלות אלה ואחרות: הצגתה של המסורת הטברנית, מסורת שבעניינים אחדים נתקיימה רק בכתב ולא בעל־פה, כלומר בניקוד ולא במימוש ההיסטורי של אותם סימני ניקוד, והעלאתן של מסורות אחרות, יש בהן להעמיד את התלמיד על מאבק האיתנים, שהתרחש בארץ־ישראל בראשית ימיה־ביניים בין מסורות שונות: הטברנית מכאן, הארץ־ישראלית, זו הנקראת ספרדית מכאן, והבבלית מכאן. וההכרעה בניקוד הייתה לטובת הטברנית, ובהגייה לטובת הארץ־ישראלית־הספרדית. ובדוגמה שנקטנו, הניקוד הנוהג במקרא ושנתקבל גם בימינו כניקוד נורמטיבי בעברית החדשה משתלשל מן המסורת הטברנית, שנהגה להבחין גם בהגייה בין קמץ (שנהגה כ-o), ליתר דיוק כתנועה אחורית נמוכה, בין o ל-a) לפתח (שנהגה a), אולם מימוש למעשה של הקמץ והפתח בימינו אינו מקיים הבחנה טברנית זו, משום שידה של המסורת הארץ־ישראלית־ספרדית הייתה על העליונה, ומסורת זו, כפי שאפשר להיווכח מניקודם של כתבי־היד הארץ־ישראליים, ששרדו מן התקופה הנזכרת, לא הבחינה בהגייה בין קמץ לפתח.

לשון אחר: היום אנו מקיימים בידינו מעין פשרה בין שתי המסורות הללו, הטברנית והספרדית, הטברנית לכתוב ולניקוד והארץ־ישראלית להגייה; ומכאן המבוכה העשויה להתעורר בעקבות הסתירה שבין הנקרא לנכתב. הסבר על המאבק הזה ועל תוצאותיו יפיס את דעתו של התלמיד, שאין כאן גחמה של מחוקק כלשהו אלא תוצאה בלתי נמנעת של כוחות שהתחרו זה בזה לאורך תולדות הלשון העברית.

מאבק זה לא הצטמצם כמובן רק לשאלה אחת. בקטגוריות דקדוקיות רבות אתה מוצא שהמסורות נוהגות בקריאת המשנה בניגוד לדרכן בקריאת המקרא. דרך משל, הטעמתן של הצורות קטלה, קטלו קוטלון וקוטלות (נסתרת ונסתרים עבר, ורבים ורבות של בינוני פועל בבנין קל) במקרא - בדרך היא כלל מלרע: קטלה קטלו קוטלון בקיום השוא הנע: gate'la וכדומה, כגון: "קִרְאָה שְׁמוּ יְהוּדָה" (בראשית כט, לה); "שְׁטוּ הָעַם וּלְקַטְּוּ" (במדבר יא, ח); "וּתְהַלְתוּ מִלְאָה הָאָרֶץ" (חבקוק ג, ג); "אֵשׁ קִרְחָהּ בְּאִפִּי" (דברים לב, כב); "כֵּן בָּנוּת צִלְפַּחַד דְּבָרוֹת" (במדבר כז, ז) [לעומת: "כִּי בִּאִפִּס הָרְגוּ אִישׁ" (בראשית מט,

בו מצד לשונו וסגנונו. המבחר גדול מאוד, והרי עיקר היצירה הכתובה בצפון-אפריקה - בעברית צחה נכתבה.

רצוי לקרוא עם התלמידים טקסט שיש בו תועלות משולבות: תועלת לימודית מצד הלשון ותועלת חינוכית מצד הערכים הנידונים בטקסט; תועלת מצד החומר ההיסטורי שבטקסט ותועלת שבהצגת סוגה ספרותית מסוימת, שאין התלמידים פוגשים בדרך כלל במקראותיהם השונות, כגון ספרות השו"ת (שאלות ותשובות בהלכה) או ספרות "התקנות", ספרות העוסקת על-פי אופיה בסוגיות משפטיות, וכיוצא בזה. אף רצוי לבחור חומר אותנטי ומאפיין, ולא שולי וחסר זיהוי. רוצה לומר שיהיו סממני מסורת הלשון הספציפית ניכרים בו מצד הלשון או מצד התוכן, כגון שיהיה מצוין בו מקום כתיבתו, שם מחברו, נושא האירוע, מילים לועזיות אופייניות לאזור הדיבור שהטקסט נכתב בו וכיוצא באלה.

ניטול קטע אחד לדוגמה מסוגה ספרותית שאין מלמדים בדרך כלל בבתי-הספר. טקסט זה ושכדוגמתו ראו אור והריהם בהישגיד. דומה שחלק גדול מהספרות העברית מצפון-אפריקה אינו בהישגיד, בעיקר משום שהוא נתון בכתבי-יד ומעולם לא יצא לאור. אבל גם המעט שהוא בהישגיד עשוי לשרת את המטרה שאנו חותרים אליה. אין כאן המקום להיכנס לניתוח לשוני מלא. במסגרת זו נסתפק בהערות אחדות לדוגמה.

הקטע לקוח מ"ספר התקנות" לאברהם אנקאווא.¹⁷ חיבור זה הוא אוסף התקנות שתיקנו מנהיגי הקהל ורבנים מראשית המאה השש-עשרה ועד סוף המאה השמונה-עשרה ושתוקפן חל על מרכז מרוקו ("המערב הפנימי") וצפונה. הספר כולל תקנות רבות הראויות להילמד בבתי-הספר לא רק לשם הלשון שבה נכתבו אלא גם מפאת ערכן החינוכי הרב. למשל, התקנות מספר מ"ה, צ"ב, צ"ד וק"ס עוסקות בחינוך לצניעות בלבוש, בתכשיטים ובהוצאות על שמחות; תקנות קל"ז וקנ"ה ואחרות מעידות על זיקתם של יהודי צפון-אפריקה לארץ-ישראל ועל קבלות הפנים שערכו לשליחי ארץ-ישראל. תקנה קמ"ו מעידה על הדאגה לחינוך הילדים. בסוף הספר יש מפתח טוב ומועיל, המפרט את נושאי התקנות.¹⁸

אדגים קטע מתקנה מ"ה, שנכתבה באייר התמ"ח (לפני קצת למעלה משלוש מאות שנה), וזו לשונה:¹⁹

וחתומה, ובלי פירוש בצדה אי-אפשר להבינה. לכן מעלה חשובה היא לכתובה עברית שהיא פשוטה ומובנת.

שנית, סגנון התקנה הוא המכונה "עברית רבנית",⁴⁴ אולם העברית הרבנית גופה אינה עשויה מעור אחד ויש לה פנים רבות ומגוונות. וגם אם נאמר שבעברית זו או זו יש יסודות מקראיים ויסודות מלשון המשנה ומלשון המדרש והשפעות ערביות - לא אמרנו כלום, כי תיאור כללי זה מתאים גם לעברית הקראית האיזוטרית וגם לעברית של התיבונים וגם לעברית של רמב"ם וגם לעברית של צפון-אפריקה, שאנו עוסקים בה. לכן השאלה ביסודה היא של כמות. כמה עברית מקראית יש בטקסט זה, וכמה משנאית או מדרשית, מה שיעור ההשפעה הלועזית (ערבית או לשון אחרת), ומה מידת החידושים המקומיים-העצמאיים בה.

יתר על כן: המדידה הכמותית צריכה להקיף גם את התחביר וגם את הצורות, גם את המילון וגם את הסמנטיקה. ממש כפי שבכימיה היחסים הכמותיים בין היסודות קובעים את מהות המוצר,⁴⁵ כך הוא הדבר גם בלשון. לכן כל עוד אין מדידות ותצפיות מדויקות אי-אפשר לקבוע קביעה של ממש על טיב סגנון עברי זה או זה. אין בידנו היום נתונים מדויקים על מכלול העברית הכתובה של יהודי צפון-אפריקה. בדיקות אלה טרם נעשו. וכיום ניתן להעיר הערות ראשוניות בלבד. ולענין המתודי נציין, שכשאנו באים לאפיין סגנון זה או זה עלינו להעיר לא רק על מה שיש בו אלא גם על מה שאין בו.

והרי קווים אחדים ללשון התקנה הנזכרת:

א. בלשון התקנה היסוד העברי חזק למדי, לא כמו בסוגי עברית אחרים, שנכתבו גם הם באזור הדיבור הערבי ושהיסוד הדומיננטי בהם הוא השערוב, תולדת השפעתה של הערבית, השפעה שלעיתים קרובות מכבידה על הבנת הטקסט.

ב. בעברית זו שולטים המבנה התחבירי הבסיסי של לשון חז"ל ואוצר המילים הרווח במשנה (ובתלמוד) ובמקרא, ואין היא נוקטת במכון מילים נדירות דווקא. שתי תכונות אלה הן הן שעושות עברית זו פשוטה ומובנת, שכמעט אינה מצריכה פרשנות.

ג. מטקסטים אחרים אנו למדים שהעברית בצפון-אפריקה הכילה גם מילים וביטויים מן המדרש ומן הזוהר - ואין תמה, שהרי הזוהר

כאמור, כל הנתונים הללו מבוססים על ניתוחו של טקסט מצומצם, אבל מעיון מרפרף גם בטקסטים אחרים מתקבל הרושם, שכך הוא לגבי העברית של כלל הפרוזה הכתובה בצפון-אפריקה.

נעיין עתה בדוגמאות מאוצר המילים:

מלשון המקרא: שכנו, קרוביהם ומיודעיהם, חתן וכלה, אורחים, נגידים, עניים ועשירים, מסים, בני-יונה, חמש שנים... לחדש, ועוד.

המעניין בתחום זה הוא, כמובן, השאילה הישירה של צירוף מקראי שלם או שיבוץ של חלקי פסוקים מקראיים בגוף הטקסט, כגון: "רבו כמו רבו" (על-פי זכריה י, ח) המשמש בפתירות אחדות, כגון בתקנות מ"ה ומ"ו. וכך הצירופים "כל הקהל כאחד" (עזרא ב, סד); "משאלות לב" (תהלים לז, ד) ומטקסטים אחרים: "עתקו גם גברו חיל" (איוב כא, ז); "עטישתיו תהל אור" (איוב מא, י); "כידודי אש" (שם, יא); פסוקים אלו שולבו ועוכלו יפה במשפט דלהלן (תקנה ק"ל): "דברי הרבנים החכמים השלמים בלתי צריכים חיזוק הלא המה עתקו גם גברו חיל עטישתם תהל אור כידודי אש וכו'". תופעה זו של שזירת קטעי פסוקים בפרוזה עברית מליצית אינה נחלת העברית הצפון-אפריקאית בלבד. ראשיתה בימיה הביניים ושיאה אף הוא בימי הביניים, אצל משוררים כגון ר' יהודה אלחריזי (בן המאה השלוש-עשרה), אבל תופעה זו לא הייתה נחלת ימיה הביניים המוקדמים בלבד. גם בתקופות מאוחרות היא רווחת בספרות העברית של יהודי צפון-אפריקה. אולי ללמדך על אחידות מסורת הכתיבה בספרד ובצפון-אפריקה.

דוגמות מלשון המשנה: דוחק, פרנסה, הוצאות יתירות, צמצום סעודות, לתקן תקנה, ברשות בית-דין, הסכמנו, חתמנו, הכרזנו, ועוד ועוד...

דוגמות מלשון תקופת-הביניים: מוכרחים, קהל, ראשי-הקהל (בהוראת קהילה), ברית-מילה, פדיון-הבן ועוד.

התחום המעניין ביותר הוא התחום הנושא חידושים, והחידושים הריהם מעידים יותר מכל על חיוניותה של הלשון. אלא שכאן צריך להציב סייג, שכן נקל לאתר את המקור המקראי, המשנאי, המדרשי או התלמודי של ביטוי זה או אחר אם ישנו שם, שהרי לקורפוסים אלו יש קונקורדנציות טובות; ואילו ללשון התקופה הבתר-תלמודית עדיין אין לא קונקורדנציות ולא מילונים מקיפים. על כן כמעט אין שום אפשרות לקבוע קביעה מוחלטת בדבר היעדרה של מילה, שהיא לכאורה

הביטוי במושג נוצר על דרך צירוף ב היחס לצורת הבינוני הפועל, כדרך יצירת במוקדם או במאוחר, בהוראה ובשימוש אדורביאליים, וכדרך בנפרד, בנסמך, במאוזן, במאונך, במשולב, במשותף, במפורש. יסודה של תצורה זו - בלשון חכמים, שמצאנו בה בגלוי, בידוע, במזיד, בשוגג, וכדומה. אולם התנופה הגדולה בניצול השימוש בצירופים ממתכונת זו היא דווקא נחלתה של העברית החדשה. והנה כאן נזדמן צירוף בדגם זה, שלא מצאנוהו ברבדים קודמים.

הביטוי פיטור במשפט "טופס הסכמות וגזירות על עסקי פיטור תלמידי חכמים ממסים וארנוניות" וכו' (תקנה קכ"ו, עמ' כב 4) מכון ל"שחרור". בלשון חכמים כבר מצאנו פיטורין כגון בגט-פיטורין, אך לא מצאנו שימוש בצורת שם הפעולה (פיעול) בלשון היחיד, אף לא בימינו. ייתכן שהצורה פִּטוֹר בפ' שוואית הנוהגת בימינו באותה הוראה נתגלגלה מהצורה פיטור בניקוד חסר וכמטאנליזה שלה.

הפועל להעמיס משמש בהוראה של "להטיל חובה": "כדי שיוכלו הצבור לעמוד בתקנתינו זאת העמסנו על השוחטים שלא יטלו כי אם פרוטה אחת" (תקנה קל"ח, עמ' כה 3). במקורות אין הפועל משמש בהוראה זו ממש של "הטלת חוק על..."

כמובן גם ההכרעה הלשונית בין חלופות לשוניות או סגנוניות היא קו מאפיין. למשל, כדי להגדיר את המושג של "הקצה האחרון של תקופה מסוימת" עומדת לרשות הכותב או הדובר רשימה של ביטויים כגון: במלאת כך וכך זמן או עד מלאת, כגון: "עד מלאת לו שנה תמימה" (ויקרא כה, ל), או עד תם, כגון: "עד תם שנת ממכרו" (שם כה, כט); "עד תם עשתי-עשרה שנה" (ירמיה א, ג).

לשון המשנה נוקטת בדרך כלל את הביטוי עד סוף: כגון "עד סוף האשמורה הראשונה" (ברכות א, א); "קונם יין שני טועם... עד סוף אדר הראשון" (נדרים ה, ה) וכדומה.

והנה בטקסט הנדון אנו מוצאים ביטוי מעניין, המצוי אמנם במדרש, אך שם הוא נדיר מאוד ואילו כאן הריהו נפוץ. הכוונה לביטוי עד תשלום כך וכך זמן בהוראת "עד מלאת, עד תם, עד סוף כך וכך זמן". לדוגמה: "ותקנה זו תהיה נוהגת... מהיום ועד תשלום חמש שנים" (תקנה מ"ה).

כמובן משמשת המילה תשלום בהוראה של "השלמה", כגון: "ואם לא יגיעו הקרובים ההם לכלל עשרה רשאי להוסיף עליהם אנשים מחוץ,

הסיבה המקראית יען או יען אשר במקבילו מלשון חכמים מפני ש... וכך נתקבל המבנה "מפני ש... לכן...". לפי סברה אחרת, "מפני ש..." משמשת כאן כמילת היצג, משל היה נאמר כאן "הנה רבו כמו רבו משאלות לב שכנו ולכן...". מ' מישור⁴⁹ אומר ששימוש זה מצוי לא מעט בספרות אמוראית ארץ-ישראל, כגון: "ר שמעון בר' יהוצדק שאלה (=שאל אותו) לר' שמואל בר נחמן, אמ' לו: מפני ששמעתי עליך שאתה בעל אגדה, מאיכן נברא האור?" (בראשית רבא ג' במהדורת תיאודור-אלבק 19-20), אך אינו מצוי לא בלשון אמוראי בכל ולא בלשון התנאים. ברורמן⁵⁰ מצא שימושים של "לפי ש..." ב"פסוקיות הצעה מקדימות (הצעת הנחה לקראת דיון מדרשי)" גם במשנה ובתוספתא, ובמסגרת החריגים הוא מביא גם שימושי "מפני ש..." במקום "לפי ש...". מה שהיה נדיר וחריג בלשון המקורות נעשה אפוא רווח בלשון הספרות הנדונית.

כללו של דבר, באין מחקרים בסיסיים על הפרוזה של יהודי צפון-אפריקה, לא על לשון הקודש ולא על לשון החול, אין מנוס מלקחת את הטקסט הנבחר ולעשות בו מחקר זוטא עצמי, מעמיק יותר או פחות, ולהציגו בפני התלמידים. מכל מקום, לא הפרטים הלשוניים דווקא צריכים להנחות את השיעור ולקבוע את אופיו; חשוב יותר הרושם הכללי, שקריאת טקסט כזה עשויה להותיר בלב התלמידים.

כאן בחרנו לעסוק בלשונה של תקנה אחת מלפני 300 שנה. אין שום מניעה לבחור טקסט אחר מתקופה מאוחרת יותר או קדומה יותר. הנה, דרך משל, קטע מאלף של מכתב, שנכתב בעיר בזיה (תוניסיה) ב-1913 בידי מזכיר האגודה הציונית "בני ציון" אל הוועד הפועל של ההסתדרות הציונית. המכתב נמצא בארכיון הציוני ומספרו Z3/939.⁵¹ במכתב זה מזכיר האגודה מתלונן על שהוועד הפועל שולח ליהודי צפון-אפריקה חומר הסברה ביידיש ובגרמנית, שפות שאינן ידועות להם, וזו לשונו:

מכתבכם נשאר אתי כחידה סתומה. גם בשמי ובשם חברתנו נבקש מכם שלא לכתוב לנו עוד בשפה זרה כי אם בשפת קדשנו היקרה לנו מזהב ומפז רב. כי מה לנו ולשפות זרות. הן הן היו בעוכרנו לבולל אותנו ולעשותנו כנכרים... לכן כתבו לנו בשפה העברית, ומה לנו לחבק חיק נכריה.

הוראות: (1) "יין לקידוש" (ביטוי מעין "אל תשכח לקנות גפן" מכון אל "אל תשכח לקנות יין"); (2) ברכת הקידוש (בביטוי מעין "כבר עשיתם את הגפן?" או "שמעת גפן?" הכוונה "שמעתם) את ברכת הקידוש?")

כיוצא בזה, המילה ברכה קיבלה משמעות מיוחדת בהקשר של חג-הפסח והיא "היין המשוחזר מצימוקים, שייצרו במיוחד לשם ארבע הכוסות של ליל-הסדר". ההכנה המיוחדת נבעה מהזהירות בכשרותו של היין (שלא יהיה בו חשש חמץ ושיהיה כשר לארבע כוסות).

דוגמה אחרת: המורה, בעברית של יהודי מרוקו, שימש ככינוי למחווה בדמות האצבע המנחה את הקורא בספר-התורה, כמו ה"אצבע" המלווה את הקריין בטלוויזיה בקריאתו ב"פסוקו של יום".

דוגמות למסורת לשון מיוחדת יכולות לשמש המילים הבאות: פְּרוּט (בפי שוראית) בהוראת פרוטה, ולמעשה היא צורת הזכר של פרוטה. הביטוי "פרוט ולא ילך" היה שגור בפי הסוחרים היהודים, וכוונתו: מוטב להרוויח פרוטה מידי הלקוח מאשר לשחררו ללכת מבלי שיקנה דבר. הצורה פרוט אינה ידועה ממסורות אחרות.

במיוחד מעניינים חידודי-הלשון, שנוצרו בגולה זו: כגון הצירוף הם המדברים, הלקוח מספר שמות (ו, כו-כז): "הוא אהרן ומשה אשר אמר ה' להם הוציאו את בני ישראל... הם המדברים אל פרעה" וכד'. צירוף זה שימש בלשון העם ככינוי לכסף, כלומר למטבעות ולשטרות, שהם המדברים, הם "הנותנים את הטון", הם יענו את הכל.

הפתגם בצורתו המורחבת היה אף חריף יותר: "הם המדברים, הם המחברים, הם המקברים". באמירה שנונה זו נמנו כל התכונות שגילה האדם בכסף.

ועוד דוגמה: השימוש שעשו בציטוט מבראשית לו, כד: "והבור ריק אין בו מים". פסוק זה שימש בפי הבריות ככינוי לעם-הארץ, הפור הריק מחכמה ודעת. המליצה נסתייעה כמובן מהיעדר ההבחנה במבטא של יהודי צפון-אפריקה בין חולם (פור) לשורוק (בור).⁵⁵

לסיום: הוראת ההיבטים השונים של העברית המסורתית בבית-הספר יש לה חשיבות לא רק לעצמה, אלא לתולדות הלשון העברית בכלל. ומה שביקשתי להראות הוא שאם משמיעים פרק במקרא או במשנה לתלמידנו אין להסתפק בציון, שיהודי צפון-אפריקה הוגים ח' ועי'

הערות

1. מאמר זה מבוסס על הרצאה, שנישאה ביום עיון מטעם האוניברסיטה העברית ומשרד החינוך והתרבות, המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח, בפני מורים ללשון, לספרות ומקצועות אחרים ממדעי היהדות, שנערך בחודש יוני 1984. ההרצאה מובאת כמעט כנוסחה המקורי, ולא נוספו בה אלא עדכונים ביבליוגרפיים.
2. ח' ילון (עורך), קונטרסים לענייני הלשון העברית, ירושלים תרצ"ז-תשי"ג (הדפסה שנייה: תשכ"ד). בקונטרסים אלו נתפרסמו מאמרים שונים מפרי עטו של העורך, "שבילי מבטאים", ומשל י' דמתי, "מסורות התימנים בדקדוק לשון חכמים", ואחרים. גם בחיבוריו של ילון, "מבוא לניקוד המשנה" (ירושלים תשכ"ד) ו"פרקי לשון" (ירושלים תשל"א), משוקע חומר רב על מסורות העדות.
3. ראה: שי מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג; ומחקרים רבים נוספים של מורג, בכתביעת שונים.
4. ראה: ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ירושלים, כרכים א-ה, תשי"ז-תשל"ז.
5. להלן: עו"ל.
6. עו"ל א: שי מורג (עורך), מסורת הלשון העברית של יהודי בגדאד, ירושלים תשל"ז; עו"ל ב: קציעה כ"ץ, מסורת הקריאה של קהילת גירבה במקרא ובמשנה, ירושלים תשל"ח; עו"ל ד-ה: אילן אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית: מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורות ספרד, ירושלים תשל"ט; עו"ל ו: משה בראשר, פרקים במסורת לשון-חכמים של יהודי איטליה, ירושלים תש"ס; עו"ל ז: קציעה כ"ץ, מסורת הלשון העברית של יהודי ארם-צובא (חלב) בקריאת המקרא והמשנה, ירושלים תשמ"א; עו"ל ח: חילופי צורה במסורות לשון - משקל קטל וחילופיו בלשון חכמים, ירושלים תשמ"ב; עו"ל ט: יונה צבר, ספר בראשית בארמית חדשה בניבם של יהודי זאכו, ירושלים תשמ"ג; עו"ל י: יחיאל קארה, כתבי היד התימניים של התלמוד הבבלי - מחקרים בלשונם הארמית, ירושלים תשמ"ד; עו"ל יב: יונה צבר, ספר שמות בארמית חדשה בניבם של יהודי זאכו, ירושלים תשמ"ח; עו"ל יג: אורה (רודריג) שורצולד, תרגומי הלאדינו לפרקי אבות, ירושלים תשמ"ט; עו"ל יד: יעקב בן טולילה, מסורת צרפתית איטלקית של לשון המשנה, ירושלים תשמ"ט; עו"ל טו: יונה צבר, ספר ויקרא בארמית חדשה בניבם של יהודי זאכו, ירושלים תשנ"א; עו"ל טז: יונה צבר, ספר במדבר בארמית חדשה בניבם של יהודי זאכו, ירושלים תשנ"ג; עו"ל יז: קציעה כ"ץ, מסכת שביעית במסורות הקריאה של שלוש עדות, ירושלים תשנ"ד; עו"ל יח: יונה צבר, ספר דברים בארמית חדשה בניבם של יהודי זאכו, ירושלים תשנ"ה; עו"ל יט: יצחק אבישור, התרגום הקדום לנביאים ראשונים בערבית יהודית, ירושלים תשנ"ה.
7. עו"ל ג: קדיה פלמן (עורכת), קטלוג התיעוד המוקלט, ירושלים תשל"ח. וכרך השלמות: עו"ל יא: חיים אביטן וקדיה פלמן, קטלוג התיעוד המוקלט, חלק ב,

22. =השפע הכלכלי.
23. =למרות.
24. *לוויים הלוואות.
25. =במקום.
26. =לעשירים.
27. =לטובת.
28. =טקס שעושים לילד בהגיעו לגיל ארבע או חמש שנים, כדי לחבב עליו את לימוד הקריאה, וקביעתו סמוך לחג השבועות היא בבחינת מתן תורה פרטי בזעיר אנפין.
29. =לא יגיש בסעודה זו בשר עוף.
30. =גם כן.
31. =משלוח מנות לכבוד שבת או לארוחות ערב.
32. =אדם כלשהו במסגרת פרטית.
33. =ישמרם צורם ויחיים; כלומר ה' ישמור אותם.
34. =תום, מלאות.
35. לאחר מכן.
36. =התרה, הפרה.
37. =בית־דין.
38. =ישמרם צורם ויחיים.
39. =על זה.
40. =בשליש.
41. =הגימטריה של התיבה "מאהבת" רומזת לשנת תמ"ח, 1688.
42. =לפרט קטן, כלומר בלי לכלול בחשבון את מניין האלפים, היינו: תמ"ח ולא התמ"ח.
43. =יכוונה עליון אמן.
44. כפי שכבר ציין ש' בראש במבואו לספר זה, בהסתמכו על דברי ח' רבין, שתיאר סוג זה של עברית בקוויה הכלליים.
45. למשל, אין CO₂ שווה ל-CO, אף ששניהם מכילים פחמן וחמצן, שהרי בכל מולקולה מן החומר הראשון, הפחמן הדו־חמצני, יסוד החמצן כפול מבחומר השני, תחמוצת הפחמן.
46. יצוין שגם לשונם וסגנונם של פסקי־הדין ושל המשפט העברי בארץ טרם נחקרו.
47. "משבץ", "תבנית משבצת".
48. או "משובץ".
49. מ' מישור, "איגרת עברית אוקספורד (2879); d.69; (פאפירוס) - פרסום מחודש", לשוננו נג, התשמ"ט, עמ' 237, סעיף "שימוש מילת השעבוד ש...": "בצירופים: מפני ש... - להצגת הנידון".
50. נ' ברורמן, "תפרוסת לשונות הסיבה בלשון חכמים", בתוך: ספר הזיכרון לכבוד שושנה בהט ז"ל, הוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים (בדפוס). גרסה רחבה יותר של מאמר זה מופיעה בפרק מחיבור הדוקטור של נ' ברורמן, "המיליות ותארי הפועל בלשון התנאים (במשנה ובתוספתא) -